

Martin Luther og treenighedslæren

af sognepræst, cand.theol. Thomas Reinholdt Rasmussen

Et hastigt blik på Martin Luthers tale om den treenige Gud synes at afsløre en meget traditionel forståelse af treenigheden.

Muligvis derfor har denne del af Martin Luthers teolog ikke før end i nyere tid være underkastet en mere omfattende teologisk analyse.¹ Det synes ofte som om at treenighedslæren hos Luther har været betragtet som et appendiks til den egentlige teologi, hvilket kan forekomme underligt, når Luther selv udtrykker i striden med Erasmus, at der med treenighedslæren er tale om åbenbaringen af et af de højeste mysterier, hvor iblandt også findes inkarnationens mysterium.² Men samtidig har Luther selv en del af skylden for denne manglende interesse, for som han fremhæver i den bekendelse, der følger ”Vom Abendmahl Christi”, så er det ikke denne del af teologien og kristentroen, der har stået strid om i den kamp, som han har været en væsentlig del af.³ Luther

¹Således: Christina Helmer, *The Trinity and Martin Luther: a study of the relationship between genre, language and the Trinity in Luthers works (1523-1546)*, Mainz 1999. Helmer gennemgår blandt andet en kristologisk disputation og en luthersalmer i et forsøg på at analysere treenighedsbegrebet i Luthers teologi. Genesisforelæsningsen berøres ikke. Værket falder derfor på mange måder udenfor nærværende undersøgelsesområde.

I flere værker findes omfattende undersøgelser af Luthers treenighedslære. Nævnes i denne forbindelse bør: Torsten Bohlin, *Gudstro och Kristustro hos Luther*, Stockholm 1927, s.215-243. Regin Prenter, *Spiritus Creator*, København 1944, s.202-215 + 269-279. Paul Althaus, *Die Theologie Martin Luthers*, Gütersloh 1962, s. 175-177. Ulrich Asendorf, *Die Theologie Martin Luthers nach seinen Predigten*, Göttingen 1988, s.25-46. Tuomo Mannermaa, *Hat Luther eine trinitarische Ontologie?*, in: *Luther und Ontologie. Das Sein Christi im Glauben als strukturisierendes Prinzip der Theologie Luthers*. Hers. Anja Ghiselli, Kari Kopperi und Rainer Vinke, Helsinki/Erlangen 1993, s.9-27. Oswald Bayer, *Martin Luthers Theologie*, Tübingen 2004, s. 297-314. Ulrich Asendorf, *Lektura in Biblia. Luthers Genesisvorlesung (1535-1545)*, Göttingen 1998, s. 215-247.

² „Christus filium Dei factum hominem, Esse Deum trinum et unum, Christus pro nobis passum et regnaturum aeternaliter“ (De servo arbitrio, WA 18, 606,26-28). Det er dette, Regin Prenter kalder „de offentlig proklamerede Guds hemmeligheder“ Regin Prenter, *Luther som theolog*, i Præsteforeningens Blad 1980/10, København 1980, s.157-169, her s.161.

³ ”Erstlich gleube ich von hertzen den hohen artickel den göttlichen maiestet, das Vater, Son, Heiliger geist, drey unterschiedliche personen, ein rechter, einiger, natürlicher, warhafftiger Gott ist, schepffer hymels und der erden (...)wie das alles bis her beyde ynn der Römischen kirchen und ynn aller welt bey den Christlichen kirchen gehalten ist“ (Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis 1528, WA 26,500,9-15). Samme synspunkt kommer til udtryk i den første del af artiklerne i De schmalkaldiske Artikler, hvor Luther skriver om blandt andet treenigheden: ”Diese Artikel sind in keinem Zank noch Streit, weil wir zu beiden Teilen dieselbigen glauben und bekennen. Darumb nicht vonnoten, ist davon weiter zu handeln“ (BSLK, s.415).

bekender sig ofte kort og afklarende til den fælles trinitariske tro, som den eksempelvis er nedfældet i de tre oldkirkelige bekendelse; men han udfolder sjældent en egentlig treenighedslære.

Treenighed og Luther

Ved første øjekast synes opgaven derfor både let og svær tilgængelig. Begge forhold skyldes den begrænsede tekstemængde, hvor Luther eksplicit udtrykker sig om treenighedslæren. Opgaven kan gribes an på to måder: enten ved at analysere hele det lutherske tekstcorpus, for at drager konklusionerne af Luthers syn på skabelse, inkarnation og frelse, da treenighedslæren netop i Luthers teologi er et stykke anvendt og omsat teologi; eller at finde de steder, hvor Luther eksplicit taler om treenigheden. Nærværende undersøgelse gør det sidste i et forsøg på at redegøre for på hvilken måde Luther forholder sig til de klassiske teologiske tolkninger af treenigheden. Teksterne er trinitetsteologiske kernetekster, dog analyseres Luthers mange Trinitatisprædikener ikke, da de ville udgøre en helt særskilt undersøgelse. De analyserede tekster indeholder dog meget af det samme stof, som findes i disse prædikener.

Nærværende undersøgelse læser Katekismen, to prædikener over Johannesprologen, Genesisforelæsningen og Disputatio Petrus Hegemon, for at finde eksplicite udsagn vedrørende treenigheden.

Treenighedstanken udspringer af Kristus-spørgsmålet. For at kunne besvare spørgsmålet om hvem Kristus er, er man nødt til at redegøre for forholdet mellem Fader og Søn. Egentlig er treenighedsspørgsmålet et kristologisk spørgsmål. Hvis det ikke er det, er det ren spekulation. Derfor finder vi heller ikke mange henvisninger fra Luther til treenighedslæren i de tidlige skrifter. Her er det frihedstanken og synet på Kristus som frelser og dommer, der trænger sig på. Men omvendt kan man sige at der bag ethvert skrift af Luther hviler en treenighedslære. Den treenige

Gud er så at sige strukturen i Luthers teologi. Det interessante er så at se hvilken treenighedslære han grunder i.

Først med ”de servo arbitrio” fra 1525 synes overvejelser over treenighedslæren at trænge sig på. Og helt tydeligt bliver det i nadverskrifterne fra de følgende år, hvor udredningen af gudsbegrebet er centralt for den teologiske diskussion. Når Luther sammenholder inkarnation og ubikvitet, som han gør det i ”vom Abendmahl Christi” fra 1528, bliver han nødt til at udfolde hvorledes den inkarnerede og den inkarnerende forholder sig til hinanden.⁴ Treenighedslæren er altså for Luther et praktisk-teologisk spørgsmål.

Det ses tydeligt i Den lille Katekismus, hvor ordet treenighed overhovedet ikke optræder, og hvor der slet ingen forklaring findes til forholdet mellem Fader, Søn og Helligånd. Der er intet der forhindrer en triteistisk teologi ved en umiddelbar læsning af Den lille katekismus. I gennemgangen af de tre trosartikler, er det udelukkende ”Deus pro nobis”, der har interessen og derved en beskrivelse af opgaverne for Fader, Søn og Helligånd.

I den store Katekismus er situationen en anden. Her omtaler Luther i højere grad treenighedslæren, dog uden at komme ind på hvorledes den konstitueres. Ganske kort udfolder han at Gud er Fader, Søn og Helligånd; at Gud er én, men tre personer.⁵ Her som andre steder sætter Luther, i traditionen fra Tertullian, identiteten i guddommen og distinktionen i personbegrebet. Den store katekismus udfolder dybere, men på tilsvarende vis som Den lille katekismus, opgaverne for de tre personer i treenigheden: Faderen skaber, Sønnen frelser og Helligånden helliggører. Henvisningen til Gud som en, men tre personer forklares ikke; men virker mere besværgende. At Gud er skaber betyder at alle mennesker, troende eller ikke troende, har et forhold til ham; men kun den kristne erkender gennem Kristus hvilken skyld mennesket har overfor sin skaber (WA 30/I,185,13). I artiklen om Sønnen

⁴ For en redegørelse for dette forhold tillader jeg mig at henvise til: Thomas Reinholdt Rasmussen, *Om forholdet mellem den skjulte Gud og nadveren i Luthers teologi*, i Dansk teologisk Tidsskrift, 62 årg. 1999, s.18-38.

formulerer Luther på sin vis ganske overraskende, at Gud i Kristus ganske har udtømt sig selv og intet beholdt, som han ikke har givet mennesket.⁶ Dette udsagn synes at stå i modsætning til Luthers tale om den skjulte Gud (deus absconditus), hvor Luther ofte slår fast, at Gud ikke har totalt udleveret sig i Kristus; men at han har reserveret sig. Der er en skjult Gud bag ved den åbenbarede. Dette kunne betyde, at åbenbaringen svækkes ved at Gud kunne trække tæppe væk under åbenbaringen, hvis han ville. Der synes altså at være et overskud i Gud, der ikke er åbenbaret; men det afgørende er, at i selve åbenbaringen er intet skjult; der er hvad man behøver at vide; men ved siden af og uden for åbenbaringen, er Gud en skjult Gud. Afgørende er det at i åbenbaringen kan Guds immanens ikke stride mod åbenbaringens økonomi; men den kan nok stride mod den udenfor åbenbaringen (extra revelatio). I Kristus er Gud erkendelig som kærlighed; men udenfor Kristus er han frygtelig. Derved strider de to udsagn ikke mod hinanden; men udtrykker blot, at synet på Gud forandres, når det menneskelige synspunkt forandres; men Gud forandres ikke.

Vi finder altså i katekismernerne ingen eksplicit udtrykt treenhedslære; men ofte blot besværgende ord, der tale om Gud som én og dog tre; men dog skal man ikke hævde at Luther ikke udfolder en treenhedslære i disse skrifter; den er anvendt i synet på de enkelte personers gerning; men en redegørelse for den immanente trinitet gives ikke.⁷ Luther sætter adskillelsen i personerne i treenheden; men egentlig finder vi i katekismernerne, at det mere er i personernes embede, at adskillelsen befinder sig,⁸ hvilket korresponderer fint med at Luther oftest beskæftiger sig med treenheden set fra menneskets synspunkt, altså som økonomisk. Det er i embedet og de gerninger som det kræver, at Faderen, Sønnen og Helligånden får deres særpræg; hvilket Luther senere slår

⁵ "Ich gleube an Gott Vater der mich geschaffen hat. Ich gleube an Gott den Son der mich erlöset hat. Ich gleube an den Heiligen geistder mich heilig machet. Ein Gott und glaube, aber drey person, darumb auch drey artickel odder bekendnis" (WA 30/I,183,8-11).

⁶ "nemlich wie er sich ganss und gar ausgeschuttet hat und nichts behalten, das er nicht uns gegeben habe (186,2-4).

⁷ Dog kan Oswald Bayer sige at i Den store Katekismus findes den vigtigste tekst til Luthers trinitetslære, og det har han på sin vis ret i: trinitetslæren i Den store Katekismus er en udfoldet lære, og ikke en spekulativ overvejelse over Guds relation til sig selv, og netop derfor kan Katekismen regnes som en trinitarisk kernetekst; men det kræver dog en del mellem regninger for den uindviede (Oswald Bayer, op.cit.,s.307).

⁸ Jf. Torsten Bohlin, op.cit., s.228.

fast på ny i Genesisforelæsningsen, hvor han siger at Gud ikke erkendes gennem treenighedens spor i skabningen; men at Guds billede kun er at finde i Guds gerning (WA 42,46,11). Gud gør sig kendt gennem hvad han gør, ikke gennem hvad mennesket gør.

Det betyder at den treenighedslære, der interesserer Luther er den økonomiske: Gud i frelseshistorien. Den immanente treenighedslære, hvorledes Gud forholder sig til sig selv, er ikke Luthers område. Hver gang han er den ene eller anden grund er nødt til at beskæftige sig med den immanente trinitet, så benytter han traditionen sprog,⁹ hvilket vi også vi se i det følgende.

Johannesprologen

Hos den tidlige Luther findes der som sagt ikke nogen tydelige fremstilling af treenigheden i de teologiske skrifter, og så alligevel; for overvejelser over treenigheden finder vi her i prædikener. I sermønen over Kristi fødsel Johs.1,1-14 (In Natali Christi 1515, WA 1,20-29), finder vi trinitariske skitser, der har forbindelse til overvejelser over inkarnation.

”I begyndelsen var ordet”; det betyder for Luther at der både er distinktion og identifikation mellem Ordet og Gud selv (20,14). Denne iagttagelse er treenighedslærens begyndelse: hvis der kun var distinktion, så befinder vi os i arianismen, og hvis der kun var identifikation, så kan Gud ikke meddele sig, da han vil blive en ubevægelige monade. Treenighedslæren udspringer af at der både er distinktion og identifikation mellem Gud og Guds ord. Samtidig fastholder Luther at både Sønnen og Faderen er Gud (21,35f.). Begge er i deres forskellighed Gud. Men man kan ikke konkludere at Sønnen derved er Fader (22,3-4). De har, siger Luther med et aristotelisk udtryk, samme essens (22,13 – altså identitet), men Sønnen fødes af Faderen, hvilket er distinktionen på dem (22,17).

Inkarnationen er udtrykket for at ”den enbårne” og ”Ordet” er det samme (22,34-35). Ordet forvandles ikke ved at det bliver kød. Ordet er stadig Gud; men er nu også menneske. Ordet bliver

kød på samme måde som da Gud skabte verden: Guds skaberords adskillelse fra Gud, men dets væren Gud, betyder at Gud i skabelse skaber forskellig fra sig selv (22,7-8). Hvis Guds skaberord ikke er Gud, så tager Gud ved skabelsen bolig i skabningen som en panteistisk forestilling; men ved at Ordet er Gud, er skabningen forskellig fra Gud. Derfor er inkarnationen mulig. Inkarnation er vitterlig Guds vej ind i verden, og ikke blot Guds vej ind i sig selv.

Guds ord er Guds bevægelse, hævder Luther med slet skjult modsigelse af den aristoteliske teologi. Hvor den teologi gjorde Gud til ubevæget bevæger, hævder Luther at Gud er i sit ord, der bevæger sig ind i verden.¹⁰ Det bevægende ord i verden er Gud selv (27,24-26 + 37-39). Der er sammenhæng mellem Gud selv og Guds ord, hvilket fordrer en trinitarisk tænkning.

Sermonen er på mange måder et opgør med den aristoteliske teologi, for det er Luther om at gøre at Gud er handling (*Deus est actus, sed de hoc alias*, 29,31). Gud handler i sit ord og bevæger sig ind i verden i sit ord. Gud er ikke ubevæget. Men for at bevare Gud som Gud, og ikke lade Gud gå til grunde i inkarnationen, er Luther nødt til at fastholde både en identifikation og en distinktion i Gud, hvilket betyder at Faderen og Sønnen sammen med Ånden (28,42f.) må være treenig.

At Guds selv hænger sammen med sit ord kræver en tolkning af inkarnationen og dets indhold. Gud meddeler sig selv ifølge Luther i sit ord, hvilket kræver at Gud ikke er en vejviser til frelsen; men er frelsen. Der ses således en tæt sammenhæng mellem trinitet og retfærdiggørelse.

Vi ser i denne tidlige sermon dels Luthers trinitetsteologi i meget nær sammenknytning til inkarnationsteologien, hvilket er typisk for ham: ingen tænkning over Gud udenom Kristus, hvilket også finder udtryk i tolkningen af Kristus, hvor tonaturlæren direkte leder til treenighedsteologi,¹¹ da tonaturlæren netop fordrer andel i guddommen, dels Luthers dybe afhængighed af den klassiske trinitetstænkning, hvilket også vil vise sig siden hen. For Luther viger sjældent fra den overleverede trinitetslære (særligt Augustin).

⁹ Jf. Regin Prenter, op.cit 1944, s. 202.

¹⁰ "deum Patrem sibi suum apud se verbum proferre" (WA 1,26,39-40), jf. Tuomo Mannerma, op.cit.. 10ff.

22 år senere prædiker Luther på ny over Johannesprologen (WA 46,538ff.). Denne gang i bykirken i Wittenberg, hvor han vikarerer for Bugenhagen, der er i Danmark på foranledning af Christian d.3, for at opbygge den nye evangeliske kirke dér.

Luther knytter an til Johs.1,1, hvor han nævner læren om treenigheden som den højeste artikel i den kristne tro.¹² Der er en sand Gud, der dog i sit guddommelige væsen er tre forskellige personer: Gud Fader, Gud Søn og Gud Helligånd. Gud Fader avler ("zeuget") Sønnen i evighed, og Helligånden udgår ("gehet aus") fra Faderen og Sønnen (541,7-10). Luther benytter her det klassiske nicænske sprog og fastholder samtidig den vesterlandske tradition om Åndens udgang fra både Fader og Søn (filioque).

Det er udelukkende den mellemste person: Sønnen, der er inkarneret, ikke Faderen og Helligånden. Sønnen har sin natur og sit væsen fra Faderen (541,26-27). Alle tre i guddommen har del i den sammen guddommelige natur.

Ordet er hos Gud, og siger Luther, dette ord er et ord af Guds dyb, der har været fra evighed af: et "hjørtets ord" (543, 38):¹³ Gud giver sit væsen i Ordet. I Ordet kendes Gud. I Ordet fører Gud samtale med sig selv,¹⁴ og i denne samtale bliver Gud svanger med sig selv og føder Sønnen til verden.¹⁵ Ordet er altså Gud selv. Og Ordet har været i Faderens hjerte fra evighed af.¹⁶ Ordet er således ikke en skabning (548,15f), og er ej heller Faderen; det er en anden person i guddommen (549,19-20).

Det er afgørende for Luther, i sammen spor som Augustin (552,28), at fastholde Guds Ord som andet og mere end en skabning. Luther nævner i den forbindelse arianerne, og det er indlysende

¹¹ Ulrich Asendorf, op.cit. 1988, s.26.

¹² "den hohen Artikel unsers heiligen Christlichen Glaubens" (541,5).

¹³ Bemærk at Luther i Den store Katekismus benytter samme udtryk: „Christum, der ein spiegel ist des veterlichen herzens" (WA 30/I,192,5). Kristus er Faderens hjertes spejl; læg også mærke til at denne forklaring står under tredje artikel: Helligånden. Det er først gennem Helligånden at Kristi gerning udfoldes.

¹⁴ "in seiner Natur schwanger mit einem wort oder gesprech" (545,6-7).

¹⁵ Jf. salmen "Nu fryde sig hver kristen mand", hvor denne trinitariske fødsel finder sted mellem vers 3 og 4.

¹⁶ "Dis wort oder gesprech ist von der Welt schopffung an, ehe denn Christus ist geborn und Mensch worden, bey vier tausent jaren gewesen, ja, es ist von ewigkeit in des Vaters herzen gewesen" (547,35-36).

hvorfor: en ariansk kristendom vil ikke kunne hævde retfærdiggørelse ved troen alene, da Jesus her kun vil være en stor og særlig person, der viser vej. Luther må derfor i tråd med den kristne tradition udsige Sønnen som Gud og som værende fra evighed af. Det er ikke teologisk spekulation at udvikle treenighedslæren; det er af afgørende betydning for kristendommens hovedpunkter. Således er det også Luthers ærinde: hvis Kristus ikke er Guds søn, hvem skal så hjælpe mennesket ud af synden?¹⁷ Prædikenen fortsætter derfor naturligt med en tale om Kristi to naturer. Igen ses det at treenighedslæren for Luther er et praktisk redskab, der forklarer den kristne retfærdiggørelse. Tyngden er hele tiden på frelsen af mennesket, og ikke på Guds eget væsen. Luthers teologi kan med en vis ret siges at være antropocentrisk, da Gud, og derved treenigheden, altid er fortolket ud fra det syndige menneskets mulighed for frelse.

Den treenige Gud i Genesisforelæsnningen.

Som en katedral i Martin Luthers teologiske forfatterskab står hans forelæsninger over 1.mosebog, som han fuldførte i de sidste år af sit liv. Han begyndte forelæsnningen d. 3.juni 1535 og han afsluttede den d. 17.november 1545 få måneder før sin død. Forelæsnningen er en sand guldgrube af både teologiske refleksioner og spekulationer, og samler på ganske enestående vis Luthers forfatterskab.

Særligt i første del af forelæsnningen finder vi mange overvejelser over treenighedsbegrebet og over hvorledes man skal forstå den treenige Gud. Her trækker Luther i høj grad på traditionen; men gør også nogle steder op med klassiske forestillinger begrundet i den situation han står i.

Forelæsnningen indledes med gennemgangen af skabelsen. Her finder vi i sagens natur mange henvisninger til treenighedslæren. Skabelsens mysterium har Gud forbeholdt sig selv (WA 42,3,25).

Blot kan det siges at verden ikke er evig; den er skabt i tiden. Luther griber fat i udsagnet om Guds

¹⁷ ”Sol uns aber geholffen werden von des Teufels gewalt und Mordstichen, auch von der Sunde und vom Tode, so müssen wir ein ewiges Gut haben, dem nichts mangle, und kein feil an im ist“ (554,32-34).

Ånd, der svæver over vandene. Ånden kan betyde vinden; men vinden er, forklarer Luther, noget skabt, og ånden betyder derfor i denne forbindelse Helligånden, der skaber verden (8,15-18).¹⁸ Fra overvejelser over Helligånden, bevæger Luther sig ind i treenigheden.

Faderen skaber ved Sønnen, som er Ordet, himmel og jord af intet (*creatio ex nihilo*), og gerningen bæres af Helligånden (8,23-25). Luther fremhæver at Moses, som Luther mener har skrevet Genesis, netop omtaler Gud som Elohim og ikke anvender Adonai (10,11). Elohim anvendes, fordi der er tale om en flerhed, og derved skulle Moses henviser til treenigheden, eller de tre personer i den ene guddommelige natur og væsen. Der er udenfor skabningen et guddommeligt væsen i en flerhed af personer.¹⁹ Luther udfolder her på måder en klassisk treenighedslære, og han benytter igen udtrykket fra prædikerne over Johannesprologen, at Gud har identitet i sit væsen og er adskilt (*distinctas*, 43,13) i personerne. Luther kan helt klassisk sige at Gud er en i sin substans (*substantia unum*) og tre i personerne (*in personis trinum*; WA 43,31,27-32,10)

Luther forsvarer det antropomorfistiske gudsbillede, for hvorledes skulle man ellers forestille sig Gud, og hvorledes skulle man tale om Gud til børnene? (WA 42,12,8-14). Det afgørende i udsagnet er at Gud er en person og ikke en svævende kraft eller magt.

Denne guddommelige person taler et ord, der er forskelligt fra ham selv. Ordet er dog stadig Gud i en enhed, ligesom mennesket og dets tale heller ikke kan skilles ad (13,34-14,5). Det er værd at bemærke, at Luther hele tiden benytter sig af analogier fra menneskets verden og til forståelsen af Gud og Guds forhold til sig selv.

Guds ord var i begyndelsen, og har været fra evighed af (14,33-34). Forskellen mellem Gud og Ordet er, at Faderen føder; men Sønnen fødes.²⁰ Faderen taler og Ordet bliver talt. Luther fremhæver at Guds grammatik (*grammatica divina*, 17,21) er en anden end menneskets: menneskets

¹⁸ Jf. Ulrich Asendorf, *op.cit.* 1988, s. 36f.. Også Ulrich Asendorf, *op.cit.* 1998, som er et fremragende værk om Luther genesisforelæsning, og som behandler spørgsmålet om åndens definition s. 215.

¹⁹ ”in natura divina extra creaturam sit personarum pluralitas” (10,31).

²⁰ ”Ergo est verus Deus, sic tamen, ut Pater generet, et Filius genetur (14,35-36).

ord betegner ting; Guds ord skaber ting.²¹ Guds grammatik er en skabende virkelighed, og derved hænger det også sammen med forståelsen af retfærdiggørelsen, der er en skabelse af det, der ikke er. Hver skabning, fugl, fisk eller andet, er et ord eller navn i Guds grammatik (37,6-9). Man kan sige at hele skaberværket er Guds alfabet, der skulle eller burde stave til og udtale et eneste ord: Guds navn. At skabningen ikke lovsynger Gud, skyldes syndefaldet, der har formørket og fordunklet Guds grammatik.²²

Guds skabervælde er en altomfattende virkelighed. Gud er til stede overalt i skabningen, men dog uden for alt.²³ Luther fremhæver altså Guds ubikvitet, som har allerstørste betydning for hans nadverteologi. Gud er i sit skaberværk; men ikke som en del af det.

Hele treenigheden er på arbejde i skabelsen. For Gud ”sagde, skabte og så” (”Deus dixit, fecit, vidit”; 37,26). Dette hentyder til, siger Luther i tråd med Augustin,²⁴ at Faderen ”sagde”. Han føder et ord i evighed, og ved det ord grundlægger han verden. Ordet ”skabte” hentyder til Sønnens person. Sønnen er et billede, ikke alene af Gud; men af alle skabninger. Skabningerne nævnes af Faderen; men består ved Sønnen som Faderens ord. Skaberværket er altså fra første færd evangelium, først efter faldet kommer loven til som lov; før faldet er loven evangelium: Guds skabning er en nådeshandling i en fast lovmæssig struktur, der gør op med intetheden, og derved den Onde. Menneskets fald er et fald ind i intetheden, og derved kommer mennesket til at stå skaberværket imod, hvilket betyder at skabelsesloven, der er sat som bom mod intetheden, forvandles til dømmende lov for mennesket. Skabelsen er således begyndelsen på frelseskampen, som bliver til en kosmologisk strid mellem Gud og intetheden. Denne skabelseskamp fuldendes i Kristus på kors og i grav. Helligånden ”ser” det skabte, og finder behag i det. Helligånden giver

²¹ ”Ut quod apud nos vox sonat, id apud Deum res est” (17,18). Bemærk ligheden med talen i *Disputatio Heidelbergae habita 1518* (WA 1,350-374,) om menneskets kærlighed, der bliver til ved det, den elsker, mens Guds kærlighed skaber det, den elsker (tese 28).

²² Jf. til dette Luthers opgør med den skolastiske teologi gennem et opgør med dialektikken til fordel for grammatikken (Jf. Leif Grane, *Modus loquendi theologicus. Luther Kampf um die Erneuerung der Theologie (1515-1518)*, Leiden 1975, s. 176f.).

²³ ”ubi in tota creatura ceu in sphaera sedes invisibiliter intra omnia et extra omnia” (20,33-34).

Gud og skabningen værdi, fordi Helligånden både er Guds kærligheds bånd både mellem sig, og mellem Gud og skabningen (37,28-34).²⁵ Derfor er Gud også nødt til at forblive hos sit skaberværk, for at kæmpe mod tilintetgørelsen og derved den onde.²⁶

Luther beskriver med en tydelig arv fra Augustin, at Faderen er hukommelse (mens), Sønnen er forstanden (intellectus) og Helligånden er viljen (voluntate) (38,2-3).²⁷ Dette er, fremhæver Luther, alene udtryk til at klargøre forskellen mellem personerne i treenigheden; men ikke således at forstå at Faderen for eksempel er uden forstand og vilje; men at det er beskrivende tale til at opretholde og forklare artiklen om treenigheden.

Af afgørende betydning for forståelsen af Luthers treenighedslære er analysen af skabelsen af mennesket (Gen.1,26). Luther bemærket at Gud i den bibelske tekst taler til sig selv i flertal ("lad os skabe mennesker"). Det tager han som udtryk for at henvendelsen er indretrinitarisk. Alle tre personer i treenigheden er med til at skabe mennesket (44,8-12). Derved skabes mennesket i Guds billede. Mennesket er et aftryk af treenigheden, og treenigheden sætter spor i skabningen. Mennesket har Guds spor (vestiga Dei) i sig (45,1-10): hukommelse, forstand og vilje. Denne treklang er klangen i mennesket af treenigheden. Til hukommelsen knytter sig håb, forstanden til tro og viljen til kærlighed (45,13-14). Her følger Luther tilsyneladende Augustins forklaringer vedrørende treenighedens spor i skabningen. Men Luther er slet ikke så optimistisk som Augustin og hans efterfølgere er det. For Luther anerkender at mennesket er skabt således i Guds billede med treenighedens spejl i sig; men mennesket har helt og aldeles tabt dette billede ved synden og faldet²⁸. Derfor skal Guds billede efter faldet forstås anderledes, nemlig som Guds eget entydige værk (opus Dei singulare, 46,11). Guds billede er det billede som Gud skaber i mennesket ved

²⁴ Jf. Ulrich Asendorf op.cit. 1998, s.216.

²⁵ Jf. Prenter op.cit. 1944, s.207.

²⁶ "deus creativ istas creaturas omnes, ut stent in milicia et sine fine pugnent contra Diabolum pro nobis" (56,30).

²⁷ In: Augustin, *De Trinitate, lib. 15*, VII,12 beskrives Faderen som mens, Sønnen som intellectus, og Helligånden som voluntas. (se: *Nicene and post-nicene fathers of The christian Church, vol 111, ed. Philip Schaff, Edinburgh.s. 205*).

Kristus. Gud genopretter sit billede og renser det ved troen gennem Kristi tydelige gerning. Inkarnationen er derfor at forstå som Guds billedes genoprettelse i skabningen.

Luther anerkender altså ikke Augustins trinitetsanalogier som en konkret virkelighed. For Luther er analogierne blot tale, der kan konkretisere treenheden for mennesket. Ikke mere end det, og senere i Genesisforelæsningsen karakteriserer Luther endog Augustins analogier som blot skønne tanker.²⁹

Luther deler i første omgang Augustins argumentation vedrørende treenhedens aftryk i mennesket; men han deler som sagt ikke optimismen om billedets beståen efter Adams fald; her er sporet af Guds billede slettet ud, og at hævde at billedet er intakt, er at sige at også Djævelen, der også har disse naturlige kræfter (hukommelse, forstand og vilje) er skabt i Guds billede (46,8), da Djævelens hukommelse og forstand i høj grad er større end menneskets; men dog er hans vilje opsætsig (*voluntas obstinatissima*, 46,10). Derfor kan Luther ikke følge Augustin i dette stykke, og stedet her er et af de få steder, hvor Luther tydeligt tager kraftig afstand fra Augustin, og det skyldes at Luther anser synden for langt mere ødelæggende end Augustin gjorde (jf. til dette 131,21-22, hvor Luther beskriver synden som helt ødelæggende og perverterende af Guds skaberværk,³⁰ og andet sted beskrives synden som den hele naturs fald, hvorved forstanden er fordunklet ”*totus lapsus naturae humanae, quod est intellectus obscuratus*”; viljen er forvendt og fordærvet ”*voluntas mire est depravata*”, og samvittigheden (hukommelsen) stoler ikke på Gud, men frygter ham ”*conscientia non amplius tranquilla est, sed cum iudico Dei cogitat, desperat*” (86,19-24)).

Spørgsmålet er om Luther overhovedet anerkender nogen spor af Gud i skabningen? Det er muligt, for Luther kan kalde dyrene for Guds fodspor (”*animalia dicuntur vestiga Dei*; 51,20); altså igen en

²⁸ ”*haec imago per peccatum amissa est, non satis eam possumus intelligere. Memoriam, voluntatem et mentem habemus quidem, sed corruptissima et gravissime debilitata, imo, ut clarius dicam, prorsus leprosa et immunda*” (46,4-7).

²⁹ Sic Augustinus non quidem probat trinitatem ex eo, quod sint in homine tres potentiae, et tamen iucunda cogitatio est, tum in homine, tum reliquis creaturis omnibus vestiga trinitatis inquirere et notare” (WA 43,12,25-28).

³⁰ Ligeledes WA 42,167,28-30; efter Adams fald er triniteten blevet fordunklet.

tale om Guds grammatik; men problemet er at disse fodspor kun indirekte taler om Gud; kun i mennesket kan Gud erkendes ret, da det kun er i mennesket at Guds billede er indlagt (*solus autem homo est imago Dei*; 51,21); men mennesket er fordærvet. Der gives altså ingen entydig erkendelse af Gud gennem skabningen. Dyrenes skønhed og mangfoldighed kan give et fingerpeg om Gud; men entydigt er det ingeniende. Gud må altså genoprette sit billede, for at kunne erkendes ret. Mennesket er oprindeligt et mikrokosmos, hvor Gud nedlagde og afbillede hele verden (51,24). Men dette er ødelagt og mennesket kan kun gennem troen ved Kristus se Guds billedes herlighed.³¹ Det er således evangeliet alene, det sande Guds billede, der genopretter treenhedens billede i mennesket på ny.³² Det er kun gennem troen at mennesket kommer til erkendelse af treenheden, for den kan ikke erkendes i det skabte. Treenigheden, siger Luther, er usynlig,³³ og manifesterer sig derfor ikke uden for troen.

Det, som står tilbage vedrørende treenhedslæren i Genesisforelæsningsen er, at Luther anser treenheden som den højeste af troens artikler. Men Luthers tale om treenheden er aldrig en spekulativ forestilling; men er altid nøje knyttet til forståelsen af menneskets frelse. Kun i den forbindelse er det nødvendigt at vide noget om Guds indre forhold. Derfor lader Gud sig heller ikke dele objektiv i åbenbaringen, således at man gennem Kristus kan skue treheden. I åbenbaringen synes der at være en subordination, hvor Faderen står over Sønnen, som står over Helligånden. Men dette er kun en økonomisk subordination, der bunder i en immanent enhed, der er nødvendig, for at Kristus kan være både Gud og mand.³⁴

Hvad vi ser i Genesisforelæsningsen er, at Luther i høj grad følger den augustinske tradition; men er langt mere pessimistisk vedrørende sporene af treenheden i skabningen. Der er ingen tvivl om, at

³¹ "Hoc autem, quod dicimus, fides et verbum docent, quae tanquam ex longinquo ostendunt illam gloriam divinae imaginis" (48,33-35).

³² "Hoc autem nunc per Evangelium agitur, ut imago illa reparatur" (48,6).

³³ Scimus enim Trinitatem esse invisibilem (WA 43,13,24).

³⁴ "ad hunc modum neque obiective Deus potest separari. Neque enim Pater cognoscitur, nisi in Filio, et per Spiritum sanctum. Quare sicut active ita quoque obiective unus Deus est, qui amen intra se substantive seu essentialiter est Pater, Filius, Spiritus sanctus, tres distinctae personae in una divinitate" (44,8-12).

med hensyn til den immanente trinitet, så er han helt på linie med Augustin; men når det kommer til erkendelsen af denne trinitet, så kan han ikke følge ham. Man kan sige at forskellen mellem Luther og Augustin egentlig ikke findes i den trinitariske teologi; men i den teologiske antropologi.

Disputatio Magistri Petri Hegemon

Den sidste indføring af Luther i dekanatsbogen ved Wittenberg Universitet drejer sig om magister Petrus Hegemon.³⁵ Han har d. 3.juli 1545 disputeret for den teologiske doktorgrad overfor Luther, Melanchton, Bugenhagen, Cruciger og Major, og fra det filosofiske fakultet Wisling og Delius. Teserne, som Hegemon disputerer over, er forfattet af Luther selv, og omhandler triniteten (tese 1-17), inkarnationen (tese 18-23), syndernes forladelse (tese 24-30), antropologien (tese 31-50). I denne sidste disputation fra Luthers hånd behandles altså alle centrale emner i teologien. Her vil vi koncentrere os om triniteten, for disputationen er et af de få steder, hvor Luther eksplicit i teseform behandler triniteten.

Disputationsteksten er overleveret os i tre udgaver kaldet A, B og C. I denne undersøgelse benyttes A-udgaven som hovedregel, mens B-udgaven benyttes som understøttelse, når A visse steder bliver uklar eller direkte mangler sætninger. C-udgaven benyttes ikke.

Faren ved en tekst som den nærværende er at sammenblende synspunkter. Kan Luther for eksempel stå inde for de andre opponenteres forståelse af triniteten? På grund af dette behandles de øvrige deltagere i disputationen og deres synspunkter med varsomhed. Det er for nærværende undersøgelse Luthers syn på triniteten, der er det afgørende.

³⁵ Petrus Hegemon blev d. 29.oktober 1533 immatrikuleret som Petrus Herzog de Ansbach ved Wittenberg Universitet. Han blev magister i januar 1537. Frem til sin promotionsdisputation var Hegemon i Wittenberg. Efter disputationen og modtagelsen af den teologiske doktorgrad (17.september 1545), blev Hegemon ordineret (30.september 1545) og udnævnt til præst i Königsberg og ekstraordinær professor ved universitetet. Han døde 26. marts 1560 (jf. WA 39/II, 337).

Teserne indleder med at gribe fat i et for treenighedslæren centralt sted; nemlig 1.kor. 1,24: Kristus som Guds kraft og visdom.³⁶ Spørgsmålet er om Kristus alene er i besiddelse af disse egenskaber og derved om Faderen ikke i sig selv (per se ipsum) er vis og mægtig. Det afgørende er om de enkelte prædikater kan udsiges om alle tre personer i guddommen, eller om de kun kan udsiges om den ene. Det er et klassisk spørgsmål som allerede oldkirken arbejdede med. Basilius fastslår således i sit 38. brev, at hvad der siges om Faderen også må siges om Sønnen og Helligånden.³⁷ Luther følger i Basilius spor og fremhæver at troen ikke skelner (non patitur fides, WA 39/II,339,12): hvad der udsiges om den ene person i guddommen, udsiges om alle tre. Det skyldes at guddommen grunder i sammen substans, og de enkelte personer i treenigheden ikke har væren ved sig selv. Guddommen er altså ikke i kraft af personbegrebet; men i kraft af substansbegrebet (339,14-15). De tre personer i guddommen er altså ikke gud i sig selv, men kun i relation til hinanden. Derfor er det afgørende for Luther at fremhæve at personbegrebet (Fader, Søn og Helligånd) er funderet i guddommens fællesskab (communia, 339,18), og aldrig må skilles derfra, da resultatet vil være enten triteisme eller polyteisme. I fællesskabet er de tre konstitueret som Gud. Gennem Sønnen skænkes Faderens visdom og kraft. Det er kun muligt for Sønnen at åbenbare sig, idet han, som den eneste, ”rækker sig” (ostensa, 339,20) gennem kødet. Inkarnationen er altså eksplikationen af guddommen. Luther anser ikke Sønnen som virkende på egen hånd, men at Sønnen altid bringer både Faderen og Helligånden med sig, da Gud er én (339,23+25). Luther udvikler altså en treenighedslære, der kan kaldes en immanent enhed; men en økonomisk subordination. I sig er guddommen lige og en; men for os synes den at være underordnet hinanden. Treenigheden bliver i åbenbaringen tredelt; men er treenig³⁸.

³⁶ ”virtus et sapientia Dei” (WA 39/II,339,7).

³⁷ jf. Saint Basil, *The Letters*, Cambridge 1961, s. 202-203.

³⁸ Også her er Luther på klassisk teologisk grund jf. Gregory Nazianz, oratio 31 (om Helligånden): ”When we look at te Godhead, the primal cause, the sole sovereignty, we have a mental picture of the single whole, certainly. But when we look at the three in whom the Godhead exists, who derive their timeless and equally glorious being from the primal cause, we have three objects of worship”, *Faith gives fullness to reasoning, The five theological Orations of Gregory Nazianzen*, Leiden 1991, s.286.

Personerne i treenigheden forholder sig i en relation (340,3). Personernes relation kalder Luther "res". Res er substansen (340,5). Det er ikke forholdet, der skaber guddommen; men det er guddommen, der muliggør forholdet. Det er således substansen, der bærer relationerne. Det betyder, at det er guddommen, der i kraft af sin guddommelighed, er substansen, der kan være treenig. Det er ikke de tre, der konstituerer guddommen (tese 14).

De tre personer er adskilt i kraft af relationen; men relationen er kun mulig på grund af substansen. Luther er sig fuldt ud bevidst om vanskeligheden i denne argumentation og fastslår, at den rette forståelse af dette kun er mulig gennem troen.³⁹ Denne menneskelige fornuft er i dette forhold blændet af synden (*peccatum excaecavit*, 340,27). Sønnen må bringe Guds billede, og derigennem fjerne synden fra mennesket (*peccatum (ferat) a nobis*, 340,26).

Det er nu fastslået at personerne er et relationsbegreb, hvorledes består så denne relation? Er personerne underordnet hinanden i guddommen? Luther fastslår helt på linie med *nicaeno-constantinopolitanum*, at ordet er født ud af visdommen (369,6) og at Gud føder Gud (370,9). Dette er kun muligt ved at det ikke er guddommens væsen der fødes; men at det er personrelationen, der sættes (370,12-13). Da alle tre personer i guddommen er Gud, kan den ene ikke være underordnet den anden. Hvis det var tilfældet, ville den ene ikke være Gud, og da ville treenighedsbegrebet være absurd (370,3-4). Gud sætter altså sig selv som Gud i treenighedsbegrebet; men sondringen er i personbegrebet.⁴⁰ Samtidig med udviklingen af personbegrebet i treenigheden, beskrives altså personbegrebet i inkarnationen. Man kunne måske forsigtigt konkludere at Luthers personbegreb i treenigheden, er et resultat af inkarnationens personbegreb: fordi man kan tale om Gud som person i åbenbaringen, så kan man tale om Gud som person i treenigheden. Den trinitariske kerne er i forskellen i personerne eller i navnet på personerne⁴¹. Luther bevæger sig så at sige på klassisk vis

³⁹ "Summa, per rationem et philosophiam de his rebus maiestatis nihil, per fidem vero omnia recte dici et credi possunt (340,12-13).

⁴⁰ "Naturam et relatio faciunt personam (...) et sunt duae res constituentes unam personam" (384,14-17).

⁴¹ Således WA 27,187,16-40: "Et istud nomen "deus" hat in sich patrem, filium, spiritum sanctum, drei person, ein got".

baglæns ind i treenigheden fra Helligånden gennem Sønnen til Faderen. En erkendelse af den treenige Gud uden om Søn og Helligånd, og kun gennem erfaringen af det skabte, er for Luther en teologisk blindgyde.⁴²

Luther må endelig konkludere på disputationen, at Gud Fader eksisterer ved sig selv i evighed. Sønnen eksisterer ved sig selv i evighed. Helligånden eksisterer ved sig selv i evighed, og de har ingen begyndelse eller ende (398,9-13). De tre er sammen og hver for sig Gud; men ingen af dem kan være det uden de to andre.⁴³ Det guddommelige væsen sammen med det guddommelige væsens relation til sig selv kaldes for person. I Kristus kan dette illustreres ved det guddommelige væsen han har fra deltagelsen i fællesskabet (communio) og hans relation i menneskeligheden. Væsen er eksempelvis kærlighed og det menneskelige afmægtighed. Kristus bliver da afmægtig kærlighed i sin person, hvilket også tydeliggøres ved korset, men understøttes af Faderens kraft (virtus).

Luthers tilgang til treenighedslæren er praktisk, hvilket betyder at den altid er et nødvendigt redskab til forklaring af Kristi person og gerning. Kristus er nødt til at være Guds enbårne søn, for at være frelser og ikke blot vejviser til frelser. Når han er Guds enbårne Søn, så har det implikationer i gudsbegrebet, hvis Gud ikke skal falde fra hinanden i to eller flere guder. Dette praktiske problem, som grundlæggende har forbindelse med forståelsen af retfærdiggørelsen, leder til treenighedslæren. Desuden er læren meddelt i åbenbaringen (eks. Matt. 28.20), hvilket også gør udredninger over forholdet påkrævet. Men spekulationer og derved anfægtelser over forholdet i Gud mellem de tre personer, ligger Luther fjernt: ”Esse unum Deum et tres personas, wie das zugeth, nescio” (365,2-3). Luthers forhold til treenigheden er altid udefra menneskets position – ud fra frelseshistorien, og

⁴² jf. udtalelsen fra Den store Galaterbrevskommentar: ”iam extra Iesum quaerere Deum est diabolus” (WA 40/III,337,11, jf. også WA 45,90,11-15 (prædiken til Trinitatis 27.maj 1537), hvor Luther beskriver bevægelsen ind i Gud fra Ånd gennem Søn til Fader).

⁴³ Jf. WA 37,49,13-23: “Quod Christus crucifixus similitudine operis habet, quod pater”, hvilket er en udfoldelse af den klassiske trinitariske sætning om at ”opera ad extra sunt indivisa (jf. også WA 10/I,1,154,1).

er således altid et økonomisk forhold. Hvorledes Gud forholder sig til sig selv og hvorledes Gud er i sig selv, det lader Luther Gud om.⁴⁴

Treenighedslæren er nerven i Luthers teologi. Ofte benyttes den ikke eksplicit, men den er grunden for hele teologien. For Luther er det af central betydning at fastholde både Sønnens og Åndens guddommelighed. De er på ingen måder underordnet, for hvis det er tilfældet, så falder hele hans teologi om retfærdiggørelse af tro. Hele forestillingen om theologia crucis er umulig uden at fastholde en treenighedslære hos Luther⁴⁵: hvis theologia crucis bygger på mennesket ydmyghed over Guds almagt, og denne ydmyghed er en reel hengivenhed til Guds handlen, og derved ubetinget at give Gud æren, må både Sønnen og Ånden fastholdes som reelt guddommelige, altså af sammen substans som Faderen, for hvis det ikke er tilfældet, så udvides menneskets virkeområde, og Sønnens og Åndens indsnævres tilsvarende. Sønnens gerning må være guddommelig forløsergerning og Åndens gerning må være guddommelig helliggørelsesgerning. Hele humilitas-tanken i theologia crucis fordrer altså både Sønnens og Åndens reelle guddommelighed; altså af sammen substans som Faderen; eller omvendt: tanken om den treenige Gud gør theologia crucis til det eneste mulige standpunkt. Derfor er treenighedstanken grundlæggende for hele Luthers teologi⁴⁶, problemet er blot at han sjældent udfolder hvilket treenighedsbegreb han lægger til grund for sin teologi. Nærværende undersøgelse har søgt at påvise, at Augustins treenighedsteologi spiller en stor betydning, og det synes som at Luther ofte blot overtager denne teologi. Forudsætningen er, som også Luther ofte fremhæver, at den reformatoriske strid ikke har stået om treenighedslæren, og derfor har den ikke være til diskussion; men omvendt kunne man sige, at det netop er tilfældet, for

⁴⁴ ”sed quod ad intra, alia res est” (398,19-20). Godt siger Luther lige efter det anførte citat: “Intra divinitaten Filius habet sapientia aeternam Patris”. Men derved har han ikke overtrådt Guds grænse. Luther har blot udsagt, at Sønnen er lige så meget Gud som Faderen, og derved må have ”evig visdom”. Fordi Gud er evig visdom, og Gud er Fader, Søn og Helligånd.

⁴⁵ Jf. Prenter op.cit. s. 209.

⁴⁶ Jf. Ulrich Asendorf op.cit 1988: „Das trinitarische Bekenntnis ist also für Luther nicht Akzidentielles, sondern es ist der Kern des biblischen Glaubens überhaupt“.

tanken om retfærdiggørelse af tro forudsætter, at Kristus er en del af treenigheden og dermed har andel i guddommen. Dette forhold har Luther blik for, og derfor forsvarer han ofte denne klassiske forestilling. Men kamppladsen har været et andet sted, og det betyder at treenighedslæren som sådan ofte henlægges som brokker, der besværgende tages op; men i Luthers teologi udfoldes denne lære så, hvilket betyder at treenighedslæren omsættes og går i svang med det aktuelle stof. Man kan sige at treenighedslæren for Luther forsvinder op i den øvrige teologi.

Men for Luther er treenighedslæren troens bolværk, der end ikke kan knægtes af helvedes porte: *"In ipsa divinitate et creatrica essentia inseparabilem et aeternam pluralitatem esse. Hoc ne portae quidem inferorum nobis adiment"*(WA 42,43,33-34)